

הכתובות מתקופת המקרא ולשון חכמים

מבוא

שתי שאלות מגיעות אותנו לחפש קווים לשוניים משותפים ללשון של כתובות הבית הראשון וללשון חכמים,¹ ואלו הן:

1. האם נמצאים בלשון חכמים ביטויים לא-ספרותיים הנמצאים גם בכתובות, ביטויים שסופרי המקרא לא נזקקו להם?
2. האם השתמשה לשון חכמים בצורות לשון קדומות שאינן במקרא, אך הן מצויות בכתובות העתיקות?

משה צבי סגל טען בספרו על דקדוק לשון המשנה (עמ' vii),² "שהמשנית אינה אלא התפתחות טבעית מתוך לשון הדיבור של הדרגה הקודמת", כלומר של הלשון שהייתה מדוברת בתקופת המקרא; עוד הוא כתב (עמ' 10): "המשנית היא תולדתה של לשון-הדיבור העממי מזמן התקופה המקראית". וכן כותב חיים רבין (עמ' 356): "לשון חז"ל [כלומר לשון המוצא של לשון חז"ל – ג"צ] הייתה לשון הדיבור בארץ יהודה במשך המאות האחרונות של תקופת בית שני". יש בטענה זו כדי להסביר, מדוע קווי לשון רבים של לשון המשנה כבר מבצבצים בספרי המקרא המאוחרים ובספר בן-סירא: מפני שצורות של הלשון המדוברת חדרו בלי משים ללשון הכתובה, או מפני שלעיתים הסופרים נמשכו אחרי "שינויים בטעם הסיגנוני" של תקופתם (רבין, עמ' 367).

1. נראה לי שהמונח לשון חכמים משמש בהרבה מחקרים בצורה רפויה ולא מדויקת. הייתי מציע לכנות בשם זה אך ורק את הלשון של התנאים ושל האמוראים, כפי שהיא לפנינו בחיבוריהם, מן המשנה עד הברייתות שבתלמודים ועד הקטעים העבריים של בראשית רבה והמדרשים הקרובים לו, ולא כל לשון אחרת המתועדת בטקסטים קודמים לאלה או מאוחרים מהם. לפי זה אין לומר משפט כגון "מגילת הנחושת נכתבה בלשון חכמים", כפי שלעיתים אנו קוראים. ספר בן-סירא, מגילת הנחושת, האגרות של ברכוכבא וכיוצא בהם אינם כתובים בלשון חכמים, ויש לקבוע ללשונם שם אחר. בלתי רצוי, לעניות דעתי, להרחיב את תחום הביטוי לשון חכמים לכל טקסט עברי עתיק שללשוננו אופי לא-מקראי או עממי, גם כאשר יש לו קרבה ללשון חכמים. מכל מקום, העוסקים בדבר חייבים להסכים על הגדרה ברורה.
2. ראה את הציונים הביבליוגרפיים בסוף המאמר. אם לא נאמר אחרת, כתובות לכיש מובאות לפי האוסף של טור-סיני, כתובות ערד לפי האוסף של אהרוני, דברי תנאים לפי הקונקורדנציה של המילון ההיסטורי.

אין אנו יודעים דבר על הלשון המדוברת שהייתה נהוגה בימי פריחתה של הספרות המקראית, ואפילו לא על הלשון התקנית הלא-ספרותית של אותו זמן, כיוון שאין בידינו כתבים עבריים לא-ספרותיים של התקופה. החומר האפיגרפי, הלא-מרובה, של ימי הבית הראשון לא חידש לנו הרבה בתחום זה, כי הוא גובע בעיקרו מאותה סביבה של חצר המלכות ושל הפקידות הגבוהה שספרי התנ"ך נובעים ממנה. כאלה הן כתובת נקבת השילות, כתובת הקבורה של "אשר על הבית", התעודות של לכיש ושל ערד. מכל מקום, הסקרנות מדרבנת אותנו לחפש אם בחומר האפיגרפי ניתן למצוא ביטויים של לשון הדיבור, ולבדוק אם יש בלשון זו משהו המקשר אותה עם לשון חכמים.

על דבר ביטויים לא-ספרותיים בלשון הכתובות כתבו קרוס ופרידמן (עמ' 50, הערה 28), בקשר למלה רעו שבכתובת נקבת השילות, כדברים האלה:

This is one of the many small differences between the common tongue and the literary language of the time. Older, fuller forms are preserved (and restored) in the literary texts (i.e., the Bible), while shorter forms, involving syncope of weak consonants and the loss of final vowels are preserved in the matter-of-fact language of surviving literary texts.

אשר לשאלה השנייה, אף על פי שקוטשר (מבעיות המילונות, עמ' 30) הזהיר מפני "יסודות ארכאיים מדומים", כבר ציינו החוקרים שנמצאות בלשון חכמים צורות קדומות שהן נעדרות או נדירות בלשון המקרא. רבין (עמ' 357, הערה 3) מונה ביניהן: זו במקום זאת, נסתרת עבר של פועלי ל"י על דרך עשת (אך ראה עליה להלן), והמלים משחזות, נמושות, הנמצאות בתל-עמרנה (yīnamušu, mašheldu). קוטשר (מצב המחקר, עמ' 18) הזכיר את המלה קנמי של כתובת אשמנעזר (דונר-רוליג, 20,4,14), הוזה לקונם שבמשנה, ואת הפועל מסך בהוראת "יצק (מתכת)", הבא בלשון האמוראים ובכתובות פניקיות (ראה אשל). על אלה אפשר להוסיף תופעות כלליות יותר, כגון כינוי הזיקה ש-, שדחה לחלוטין את אשר המקראי, והוא רגיל בפניקית (ש, אש), וכן השמטת הא הידיעה משם עצם ומכינוי רמז המלווה אותו, על דרך דבר זה, הרגיל בלשון חכמים והמצוי לעתים לא רחוקות (nicht selten) בכתובות הפניקיות (פרידריך-רוליג, סעיף 300). האם ניתן למצוא זכר של צורות קדומות כיוצא בהן בחומר האפיגרפי?

נשוב ונסכם אפוא את שתי השאלות שלפנינו: האם יש בלשון הכתובות צורות עממיות העתידות להיות נפוצות בלשון חכמים, והאם מצויות בכתובות צורות ארכאיות שחזרו והתגלו בלשון חכמים? נדון להלן במקרים שיכולים להתפרש כמימוש של תופעות אלו.

1. החילוף פ/ב

בחרס 24 מערד אנו מוצאים פעמיים את החילוף פ/ב. וכן כתוב בו: "ושלחתם אתם רמת נגלב ביד מלכיהו בן קרבאור והבקידם על יד אלישע בן ירמיהו" (שורות 13–16); "ודבר המלך אתכם בנבשכם" (שו' 17–18).

אפשטיין (עמ' 1220–1223) מביא רשימה ארוכה של חילופי נוסחאות מן המשנה כאשר באחת הנוסחאות האות פ ובאחת האות ב: הבקר/הפקר, בקעת/פקעת, פוצע/בוצע, פסט/בסט, תבוסה/תפוסה, וכו'. סגל (עמ' 38) רואה באחדים מן החילופים הידמות ובאחדים היבדלות. במקרים אחדים קשה לדעת, מהי הצורה המקורית ומהי המוחלפת. טור-סיני, למשל, מקשר הבקר עם בקר, כי הבקר הוא "מקום מראה הבקר, מדבר", (בן-יהודה, ערך פקר, עמ' 5126 הערה 1), ומדבריו משתמע שהוא רואה הפקר כצורה תניינית.

במקרא התופעה נדירה ביותר. אותו שר צבא של הדדעזר הנקרא שובך בשמואל ב י, טז, יח נקרא שופך בדברי הימים א יט, טז, יח. שבטי מתחלף בשפטי (כמובן בניקוד שונה) בפסוקים מקבילים: "הדבר דברתי את אחד שבטי ישראל אשר צויתי לרעות את עמי..." (שמואל ב ז, ז) // "הדבר דברתי את אחד שבטי ישראל אשר צויתי לרעות את עמי..." (דברי הימים א יז, ו). אותם השמות אף מתחלפים בביטויים דומים: "ראשיכם שבטיכם זקניכם ושטריכם" (דברים כט, ט) // "לזקניו ולראשיו ולשפטיו ולשטריו" (יהושע כג, ב) // "לזקני ישראל ולראשיו ולשפטיו ולשטריו" (שם כד, א). אולם במקרה הראשון (שובך/שופך) יש לומר, ששם עצם פרטי נוכרי מועד לשינויי היגוי וכתוב; ובמקרה השני (שפט/שבט) אין אלא החלפה בין סינונימים, כי על כורחנו לומר שלמלה שבט בהרבה פסוקים המשמעות "נשיא וקצין, ולא כרגיל – יחידה של העם" (פלק, עמ' 243; וראה גם את דברי ליונשטם שם בהמשך), ואין כאן אלא דוגמה של מטונימיה (קוטשר, בשולי מאמרו), כלומר של מעבר מ"שבט [= מקל] הפיקוד" ל"מחזיק בשבט הפיקוד". על חילוף שני ההגאים האלה ראה גם את דברי רמב"ן בפירושו על התורה, שמות טו, י.

בארמית של יב מצאנו בין שמות של בני-אדם מפתח (קאולי 22, 88 ועוד) על יד מבתח (שם 8, 36) ומבתחיה (שם 8, 2 ועוד) על יד מפתחיה (שם 13, 2 ועוד). אולי אפשר להניח, שההבדל בין ב קולית ל-פ אטומה, שהיה מורגש היטב בימי המקרא, נחלש בלשון חכמים, והחלשה זו כבר נתנה את אותותיה בכתיבת הסופר של חרס 24 מערד.

שני הגאים שני מוצא, אחד קולי ואחד אטום, יכולים להחליף זה את זה. בהרבה מקרים חלה אסימילציה להגה התוכף, כמו בלשונו [maskir] כמימוש של מזכיר, או [hæzbon] כמימוש של חשבון. אולם במלים בנפשכם, והפקידם ההגה האטום פ בא

בסמוך להגה אטום אחר, ולכן ייתכן שלפנינו תיקון-יתר (ראה בלאו, תיקון-יתר, עמ' 52).

מן הדין להזכיר, שכבר מצאנו נכש במקום נפש בכתובת פניקית מן המאה הששית לפני הספירה (דונר-רוליג 24, 13) ובכתובות יאודיות (שם 214, 17; 215, 18) וארמיות (217, 7; 222, A, 37; 222, B, 39, 40, 42; 224, 5-6, 6-7) מן המאה השמינית לפה"ס. פרידריך (סעיף 40, הערה 1) רואה כאן צורה של הדיאלקט היאודי; דגן (עמ' 31) כותב שטרם נמצא הסבר משביע רצון לחילוף פ/ב שבמלה זו. מכל מקום, לכאורה אין למצוא קשר בין הכתובות שלנו לכתובות האלה, הרחוקות מהן בזמן ובמקום. ①

2. צורת עבר נסתרת "הית"

בכתובת נקבת השילוח (דונר-רוליג 189, 3) כתוב "כי הית זדה". הצורה הית היא צורה קדומה של פועלי ל"י שנסתמרה בתנ"ך במקרים ספורים: עשת ויקרא כה, כא); הרצת (שם כו, לד); הגלת (ירמיהו יג, יט); הלאת (יחזקאל כד, יב) [ראה גזניוס, סעיף 75m; והשווה שם 74g]. המלה עצמה שבכתובת נמצאת בספר מלכים (ב ט, לז) במעמד של כתיב, והקרי הוא הצורה הסדירה היתה. לדעת באואר-ליאנדר (סעיף 57u) צורה קדומה זו, *galat, נהפכה בהמשך ל-*gala*, הוזה לצורת הנסתר, וכדי לברוח מדר-משמעות זו נוצרה מן *galat* צורה חדשה *galata*, על דרך השלמים, וממנה הצורה המקראית הרגילה.

צורה זו, הנדירה במקרא, שכיחה היא בלשון חכמים. וכן כותב הנמן (עמ' 342): "צורן הנסתרת [בעבר של פועלי ל"י - ג"צ] הוא לרוב /ת/ בלבד. רק בחלק מן הדוגמות באה הסופית הרגילה במקרא 'תה'".

על אודות המוצא של צורה זו בלשון חכמים חלוקות דעות החוקרים: האם שריד היא של הצורה העתיקה, כדעתו של סגל (סעיף 276), או פרי של השפעת הארמית, כדעתו של בנדויד (עמ' 133), או "חלוצת הצורה המצויה בלשון חז"ל", כדעתו של קוטשר (מבעיות המילונות, עמ' 31) גם בספרו על תולדות הלשון (סעיף 212) דחה קוטשר הן את המוצא הקדום של הצורה המשנאית, מחמת נדירותה במקרא, הן את המוצא הארמי, מפני שאין דרך להסביר מדוע פעלה הארמית בעניין זה על פועלי ל"י בלבד, וביקש לראות כאן צורה שהתקיימה באחד הדיאלקטים, וממנו באה ללשון חכמים. אלה הם דבריו:

Since in B[iblical] H[ebrew] the earlier form is extremely rare, it would be very difficult to explain it as a survival in M[ishnaic] H[ebrew]. [...] Perhaps we shall have to fall back again upon

dialect mixture as an explanation, and to assume that in some Hebrew dialect a form of the type קנת survived for phonological reasons that can not be set forth here, and from that dialect it was taken over by MH.

אם ירדתי לסוף דעתו של מורי פרופ' קוטשר ז"ל, זהו בדיוק מה שאנו מבקשים לטעון: הצורה הקדומה שרדה in some Hebrew dialect, הוא ניב הלשון המדוברת, וממנו, ולא מן הלשון הספרותית של המקרא, חדרה ללשון חכמים.

יש עוד להזכיר שיהושע בלאו (צורות נסתרת) הציע להסביר את הצורות מעין עשת כפרי של התפתחות פונטית מאוחרת. לדעתו צורות אלו צורות הפסק הן, שנתהוו על ידי השלת התנועה הסופית מצורות ההפסק המקראיות מעין עֶשְׁתָּהּ, ודחו בסופו של דבר את צורות ההקשר. "על כל פנים אין לראות בצורות מעין היית בלשון חכמים ארכאיזם". הסבר זה מותנה בשימוש בצורות הפסק במעמד תחבירי-סמנטי של הקשר בלשון חכמים ובתפוצתו ובזמנו של שימוש זה, וקביעה זו אינה קלה. קוטשר כותב (מגילות ים המלח, טור 1598), שלשון חכמים משתמשת לעתים קרובות בצורות הפסק במקום צורות הקשר, ועוד (שם, טור 1587), שאין כמעט ספק שצורות הפסק אחדות שימשו במעמד של הקשר במגילות מדבר יהודה בהשפעת לשון חכמים. מאידך גיסא, קימרון (סעיף 311.13.d) מסתייג מקביעת צורות כגון "יקטולו" במגילות ים המלח כצורות הפסק; לפי המחקר של הנמן אין כתב-יד פרמה דה-רוסי 138 מעיד על שימוש זה, והוא כותב (עמ' 39) כי בכתב-היד הזה התפוצה של צורות הפסק וצורות הקשר "תלויה בעיקרה במעמדן ובצירופיהן במשפט, בדומה למסורת הטברנית המקראית". משה בר-אשר במחקרו על צורות הקשר וצורות הפסק בכתב-יד פארמה ב (דה-רוסי 497) סיכם (עמ' 94): "אמור מעתה, פר [= כה"י הנ"ל] מייצג לשון חכמים הקרובה קרבה מכרעת למסורת הטברנית של המקרא"; ועוד (עמ' 96): "ההנחה, שנהגו בלשון חכמים צורות הפסק גם במעמד של הקשר (המתאשרת רק בצורות הופעלה/הופעלו ברוב המסורות), לא נתאשרה בבדיקה של שלושה עדים אלה (פא [= פארמה דה-רוסי 138], כ"י ר [= אסמאני 66] של הספרא ו-פר)". לעניות דעתי, קביעות אלו נראות כמשמיטות את הבסיס של ההנחה של בלאו; אם בכל זאת נקבל אותה, נראה לי שיהיה קשה יותר לקשור את הית שבכתובת עם הצורות הדומות שבלשון המשנה.

3. כינוי הקניין החכור לנוכח וסיומת הנוכח של עבר

3.0 שני הצורנים האלה, כפי שהם רגילים לבוא בנוסח המסורה, מציגים חריגה מן הכתיב המקראי: כלל הוא בכתיב זה שכל תנועה סופית מסומנת על ידי אס-קריאה,

ואילו בהם אין התנועה הסופית מסומנת, ורישומם: –ך, –ת; רק במספר דוגמות קטן נכתבים הם באם-קריאה: דברכה, שמרתה. יתר על כן, התנועה הסופית אינה מופיעה תמיד בתעתיקי המקרא ללטינית וליוונית, בניקוד בבלי ובניקוד ארץ-ישראלי של המקרא, של לשון חכמים ושל הפיוט ובעברית של השומרונים.

מכאן כמה שאלות, אשר תשובותיהן תלויות זו בזו:

א. האם הרישום בנוסח המסורה משקף שני היגויים – כלומר הכתיב הרגיל (דברך, שמרת) מציין היגוי בלי תנועה סופית, ואילו הניקוד ואתו הכתיב החריג באם-קריאה (דברכה, שמרתה) מציינים היגוי בתנועה סופית – או שמא הכתיב והניקוד הם השתקפויות של היגוי אחד, מעין קרי וכתבי?

ב. האם לפנינו שתי דרכים מקוריות של כל צורן, או דרך אחת מקורית ודרך אחת מאוחרת?

ג. אם דרך אחת מאוחרת היא – מהו מוצאה?

אין כאן המקום לפרוש את כל היריעה הזאת, ונסתפק בכך שנציין את העמדות של חוקרים אחדים, ואת התרומה שהכתובות יכולות לתרום לליבון הבעיה.

זאב בן-חיים עסק בפרוטרוט בפרשה זו במאמרו על הכינויים החבורים (ובמאמרים אחרים), ואת הממצאים סיכם צמצום שבצמצום במקום אחר (מסורת השומרונים, עמ' 230, הערה 17):

כל מסורות היהודים, היינו הטברנית, הניקוד הבבלי והניקוד של ארץ-ישראל, שוות בעניין השימוש של –ך בספרי במקרא, ונחלקו בשימוש בספרים שמחוץ למקרא [ההדגשה במקור].

[...]

כנגד זה בכינוי –ת (–תה) נוהגות גם המסורות של הניקוד הבבלי ושל א"י אף בספרות שמחוץ למקרא, בדיוק כמו במסורת הטברנית.

אולם הוא מציין, "שהמנהג להשיר את תנועת הכינוי –ת [...] רווח בתעתיקים" (הכינויים החבורים, עמ' 81).

הכתיב החסר הרווח במקרא (–ך, –ת) אינו רומז, לדעת בן-חיים, להיגוי בלא תנועה סופית; וכך הוא מסביר אותו (מסורת השומרונים, שם):

הכתיב העברי שבמקרא ממשיך מסורת כתיבה קדמונית [...] לא הייתה מבעת מעיקרא תנועה, אפילו לא בסופי מלים ואפילו לא תנועות ארוכות. לימים נתמלא הכתיב העברי, בהדרגה, ועם שנעשה מלא בסדירות מסיימת, נשתמר מנהג כתיבה קדום בצורות מסיימות, בפרט בצורנים, שהגיותם ברורה ואינה יוצאת לשתי אפשרויות ויותר [ההדגשה במקור].

קרוס ופרידמן (עמ' 66–67) כורכים את השאלה הראשונה בשנייה, וכך הם רואים את היחס בכל אחד משני הזוגות של הצורנים הנידונים:

The longer form [...] was native to old Hebrew, and survived in elevated speech and literary works. The shorter form developed in the popular speech at a very early date.

לדבריהם נמצא שהכתיב המקראי השכיח שמרת משקף את הצורה העממית הקצרה *šamart*, ואילו הניקוד הטברני בתיו קמוצה, וכמו כן הכתיב שמרתה, משקפים את הצורה הקדומה *šamarta*, ששרדה בדיבור הגבוה ובספרות. והוא הדין לצורות דברכה/דברך. ראוי להזכיר, שגם בן-חיים וקוטשר רואים את הצורות שבלא תנועה סופית (בטקסטים שבהם הן מופיעות) כצורות של סובסטנדרד, לעומת צורות הסטנדרד בעלות תנועה סופית. דבריהם מובאים להלן.

אף אנדרסן ופורבס (עמ' 179–180) נוטים לראות את ההבדלים לא כהבדלי כתיב בלבד אלא כהבדלים פונולוגיים, אבל הם מתבטאים בהיסוס-מה. על אודות כינוי הנוכח הם כותבים:

The pronoun suffix *ka*-, 'thy', may be spelled either way. [...] The variant spelling probably preserves meager evidence of an alternate pronunciation.

וזה דעתם על החילוף ת-/-תה:

This phenomenon is better explained in phonological terms. Qumran texts prefer the *plene* spelling. It now seems that in this case the consonantal text preserves a real difference in pronunciation, which the masoretes reduced to uniformity by vocalisation.

דומה לעמדתם עמדתו של באר; הוא מסכם את הדיון בסוגיה בלי להכריע (עמ'

:121)

We have to reckon with the possibility, at least, that the spelling with *he* and without *he* may reflect earlier forms of two different kinds: *-k* and *-t* without following vowels, and *-ka* and *-ta* with following vowels.

אשר לשאלה השלישית, פאול קאהלה (עמ' 171–179) חזר ביתר תוקף על טענה שכבר טענו לפניו, שהתנועה הסופית של שני הצורנים חידוש הוא של בעלי המסורה,

בהשפעת הערבית. החוקרים הישראלים, כגון בן-חיים (הכינזיים החבורים) וקוטשר (הלשון והרקע, עמ' 34–39; מחקר השמית, עמ' 121–123) דחו טענה זו. קוטשר (מחקר השמית, עמ' 122–123) כתב:

בא זאב בן-חיים והוכיח [במאמר "הכינזיים החבורים" – ג"צ] מתוך החומר שהתבסס עליו קאהלה (גניזה, תעתיקים, מסורת שומרונית) [...] שהדברים אמורים בשני גיבנים – סטאנדארד בקריאת המקרא, וסובסטאנדארד – לשון חז"ל. הסופית חסרת התנועה מופיעה בפיוטים ובחומר של לשון חז"ל, היינו בסובסטאנדארד. כמובן, סובסטאנדארד כזה עשוי להשפיע לפעמים על הסטאנדארד (מקרא) – וזוהי התופעה המשתקפת בתעתיקים. עצם התופעה של היעלמות של a: זו בסובסטאנדארד, כפי שהכיר בן-חיים [הכינזיים החבורים, עמ' 89 – ג"צ], נזקפת על חשבון ההשפעה הארמית.

כאשר גודעו בעולם המדע מגילות מדבר יהודה, שבהן רגילות צורות אלו לבוא באם-קריאה סופית, כלומר דברכה, שמרתה (קוטשר, הלשון והרקע, עמ' 348 ואילך; קימרון, סעיפים 310.11, 322.12), נסתם הגולל על התאוריה של קאהלה.

3.1 כפי שאמרנו לעיל, במקרא הכינוי החבור לנוכח הוא בדרך כלל –ה, ורק לעתים רחוקות –כה. לפי הטבלה של באר (עמ' 127), הצורה –כה אינה באה אלא 39 פעמים, מתוך אלפי היקרויות של הכינוי. בלשון חכמים הכינוי הוא –ה (קוטשר, מגילות ים המלח, טור 1596; תולדות הלשון, סעיף 202).

בכתובות כינוי זה לעולם –ך (כולל מלים שלא כל אותיותיהן קריאות). וזהו מניין ההיקרויות:

עם שמות עצם ומליות: אתך – ערד 16, 1; אלהיך – לכיש 6, 12–13; אליך – מורבעאת, ג'יבסון א, עמ' 31; אלך – ערד 3, 9; אתך – ערד 5, 2; 6, 2; 9, 2; 16, 7; 40, 8; עבדך – חרס מיבנהיים, דונר-רוליג 200, שורות 2, 3, 4, 6, 8, 9, 14; לכיש 2, 3–4 ועוד 21 פעמים (טור-סיני, עמ' 227); ערד 40, 4; ביתך – מורבעאת, ג'יבסון, א, עמ' 31; ערד 16, 4, 2, 21; 2; בנך – ערד 21, 1; חתמך – ערד 17, 6–7; לך – ערד 5, 11; מורבעאת, ג'יבסון, א, עמ' 31; לפניך – ערד 7, 6; שלמך – ערד 18, 3. עם פעלים: ברכתך – ערד 16, 2–3; 21, 2; 40, 3; כונתילת-עג'רוד, עמ' 22; וצוך – ערד 3, 2–3; וישמרך – כונתילת-עג'רוד, עמ' 22.

בחרותות של חרבת-בית-לי (ג'יבסון א, עמ' 58) קרא קרוס (עמ' 301) את המלה אלהיכה, אולם מסתברת הקריאה של נוה (עמ' 84) "אלהי כל הארץ".

קרוס ופרידמן טוענים (עמ' 57), שבכתובות העבריות מן המאה התשיעית לפה"ס ואילך "תנועות סופיות לעולם מסומנות הן בכתב". זו גם דעתם של אנדרסן ופורבס (עמ' 35):

There was only one generally observed rule: every final vowel was written. [...] This rule prevailed in Aramaic from the beginning, and it is evidently in force in Hebrew and Moabite as soon as we begin to get inscriptions of any length.

טענה זו מוכחת יפה על ידי כל החומר האפיגרפי שלפנינו. הראיות לסתור שהביאה סקאליאריני (עמ' 137) אינן משכנעות, כי הן ברובן מן החרס מיבנהיים (דונר-רוליג מס' 200), הבולט בחוסר עקביות המיוחד לו בעניין זה, או צורות עבר מדבר, שאפשר היו לו שני כתיבים שבברירה (שמרתי/שמרת), כמו העבר הנוכח (שמרתה/שמרת). לפיכך הממצא של כמעט חמישים מלים מתוך למעלה מעשרים תעודות שונות מעיד עדות ברורה שברובד הלשוני שהכתובות באות ממנו היה הכינוי החבור לנוכח הגוי בלא תנועה סופית. משקל העדות עוד גובר כאשר משווים אותה לעדות בעניין הסיומת של עבר נוכח, שנדון עליה להלן, הנכתבת בכתובות בשני אופנים שונים. הכתובות תואמות אפוא באשר לכינוי ׀ את הכתיב המקראי השכיח (ולא את הניקוד הטברני) ואת הצורה שבלשון חכמים (ובטקסטים אחרים), שהיא בלא תנועה סופית, כלומר את הניב הסובסטנדרד, לפי השיטה של קוטשר ובן-חיים.

אולם לפי תיעוד הכתובות קשה לקבל את הסיפא של דברי קוטשר שהבאנו למעלה (מחקר השמית, עמ' 123; וכן תולדות הלשון, סעיף 202), הקובעת שמקור השמטת התנועה הסופית הוא הלשון הארמית: הכתובות מעידות, שגם הצורה שבלא תנועה צורה עתיקה היא. השפעת הארמית גרמה אולי להעדפת הצורה *-ak* על פני הצורה *-ka*, שעליה מעידים הניקוד ומגילות ים המלח. נראה שהדעה אשר בן-חיים הציג אותה כהשערה רחוקה (הכינויים החבורים, עמ' 89) היא היא האמת: "ודאי, מבחינה עקרונית ייתכן להניח, שגם בעברית בעודה בחייה היו ניבים שונים, ובאחד מהם נהג מבטא הכינוי כדרך הארמית". ואנו נוכל להוסיף: זהו הניב המיוצג על ידי הכתובות.

מי שעדיין ירצה לטעון, שהצורה בעלת תנועה סופית היא הצורה העתיקה היחידה, יוכל לפרש את כתיבה החסר בכתובות ובמקרא כתוצאה של שמרנות ושל השפעת צורת הכינוי המקביל של מין נקבה. אבל מדוע להילחם למען התאוריות נגד הממצאים?

3.2 אשר לסיומת הנוכח של העבר, בלשון חכמים היא בדרך כלל – תה באם-קריאה סופית. כך נמצא בלוח נטיית הפועל של לשון חכמים אצל קוטשר (מגילות ים המלח, טור 1598), ועוד נאמר שם להדגשה: "כתבתה *Note the full spelling of*". כך מצא גם הנמן בניתוחו הדקדוקי של כתב-יד פרמה דה-רוסי 138, ועל כן כתב (עמ' 34):

① לפי דמיון כנראה כללם גם למקרא, אלא כי המצוי בתם *קטור* חלם ממצא
 כן חלקם אז היה עמם לבל, 49 אלא כללם *קטור* חלם ממצא *קטור* חלם
 חלם ממצא *קטור* חלם ממצא *קטור* חלם ממצא

סופית הנוכח [של העבר – ג"צ] כתובה לרוב מלא ה': 83 x (= 73%), כנגד 30 x כתיב חסר (= 27%). הכתיב החסר מרובה בפעלים שהם שכיחים במקרא ושגורים גם במשנה. [...] כתיב מלא של סופית זו נמצא גם בנוסח המסורת של המקרא, אך שם רק בחלק העשירי בערך מכל צורות הנוכח: כמאה מתוך אלף בקירוב, ומהן כשישים בצורה נתתה בלבד.

באשר למקרא, אפשר לצמצם יותר: לפי אנדרסן ופורבס (עמ' 179), מתוך 1934 היקרויות של עבר נוכח נמצאת הסיומת –ת 1785 פעמים (92.3%), והסיומת –תה 149 פעמים (7.7%); הצורה נתתה באה 65 פעמים, לעומת נתת הבאה 27 פעמים. דיון מפורט על תפוצתן ההרדית של הסיומות –ת, –תה (וכן של הסיומות –ך, –כה) אפשר למצוא אצל באר (עמ' 114–127).

הכתובות מציגות את התמונה הזאת:

סיומת –תה: ידעתה – לכיש 2, 6; שלחתה – לכיש 3, 6; ידעתה – לכיש 3, 8; ידעתה – ערד 40, 9; [ו]כתבתה – ערד 7, 6; את ויו ההיפוך הוסיף אהרוני לפי העניין ולפי המקום הפנוי.

סיומת –ת: והסכת – ערד 2, 5–6; ונתת – ערד 2, 7–8; וצרת – ערד 3, 5; ולקחת – ערד 17, 3–4.

לא נביא לדיוננו את הצורה שלחת, הנמצאת בלכיש 5, 4 לפי קריאתו של טור-סיני – ואילו חוקרים אחרים קוראים שלחתה – כיוון שאין בכל המלה הזאת אות אחת ברורה (ראה דוגר-רוליג וג'יבסון). כמו כן לא נזדקק לצורה שמעת שבחרס מיבנה-ים לפי הקריאה של ג'יבסון (שורה 14 – פארדי קורא והשבת), כי גם כאן אין אות אחת קריאה מלבד האחרונה.

יש להזכיר שטור-סיני (עמ' 41) רואה בהא של הסיומת –תה שבתרסי לכיש כינוי מושא, אך נראית יותר דעתו של גינזברג (עמ' 26), הרואה בה ציון לתנועה הסופית. בסך הכול: חמש פעמים סיומת –תה לעומת ארבע פעמים –ת. צבית (עמ' 31), בעקבות H. V. D. Parunak (מובא שם, הערה 24), עמד על כך שהסיומת –תה באה בעבר הרגיל והסיומת –ת בעבר המהופך, ודבריו הובאו ונדונו אצל באר (עמ' 122–123). הבחנה זו חוזרת אצל סקאליאריני (עמ' 137), והיא מוסיפה על הצורות שהובאו כאן גם את הצורה המסופקת ורעת (מן הפועל רעה) מן הפלימפסט של מורבעאת (96 p. *DJD II*). ואמנם, מצאנו ארבע פעמים "קטלתה" וחמש פעמים (עם מורבעאת) "וקטלת". חריגה לכאורה הצורה וכתבתה לפי השלמתו של אהרוני: למר (עמ' 168) מקבל את ההשלמה הזאת, וצבית דוחה אותה (שם בהערה), אך מתעורר הרושם, שמגמת דחייתו היא לקיים את ההתאמה –ת = עבר מהופך / –תה = עבר

רגיל. אולם יש לשאול אם התאמה זו שבכתובות אינה אלא מקרה, לאור מיעוט החומר ולאור חלוקתו: מתוך חמש היקריות של "קטלתה", שלוש נמצאות בחרסי לכיש, שאינן מכיר את הצורה "קטלת" כלל, ורק שתיים בערד; ואילו "קטלת" בא רק בערד, ארבע פעמים (ושם אין "קטלתה" אלא פעם יחידה), ואולי במורבעאת. יתר על כן, כפי שמעיר באר (עמ' 122), מורה העובדה שהצורות המסתיימות באם-קריאה יבואו בעבר רגיל, ואלו שבלא אם-קריאה בעבר מהופך, כך שהתנועה תסומן באם-קריאה כאשר אינה מוטעמת (לכל הפחות לפי הניקוד וההטעמה הטברניים), ולא תסומן באם-קריאה כאשר היא מוטעמת! זאת ועוד: בנוסח המסורה אין כל התאמה בין קיום או ביטול של אם-קריאה לבין עבר רגיל או מהופך. סביר אפוא להניח, שלפנינו שתי צורות שונות שוות-ערך של עבר נוכח, השייכות לשני ניבים; ולזה רומז ג'בסון (א, עמ' 50), המציין שבערד *the perfect 2 masculine singular has, against* Lachish, the shorter ending.

סיומת הנוכח של עבר – תה של הכתובות מעידה בוודאי על היגוי בתנועה סופית. אם גם כאן נאמץ את הכלל שהכתיב של לשון הכתובות ציין כל תנועה סופית באם-קריאה (ואין סיבה שלא נהג כן), עלינו לומר שסיומת הנוכח – ת מעידה על היגוי בלא תנועה סופית. נמצא שבכתובות המצב של כינוי הקניין לנוכח אינו דומה למצב של סיומת הנוכח של העבר: בראשון אין אלא מסורת אחת, בלא תנועה סופית, ובשני שתי מסורות, בתנועה סופית ובלעדיה, בתפוצה כמעט שווה.

3.3 האמור זה עתה מראה על קשר בין הכתובות למסורות המאוחרות בעניין זה. מדברי בן-חיים שהבאנו לעיל אפשר לדייק, שכינוי הקניין בתנועה סופית, הנעדר מן הכתובות, אינו נמצא אלא מעט במסורות המאוחרות: הוא בא בניקוד המקרא (הן בבלי הן ארץ-ישראלי), ומחוץ למקרא בניקוד הבבלי אחרי מלה המסתיימת בתנועה, והוא מתועד מספר פעמים זעום בכתיב המקרא; ואילו סיומת הנוכח בתנועה סופית, המתועדת בכתובות כצורה אלטרנטיבית, באה בכל המסורות, חוץ מכתוב המקרא. הרווח והתעתיקים, והיא מתועדת מספר פעמים ניכר בכתיב המקרא. את כינוי הקניין בלא תנועה סופית ביקשנו לראות כצורה מקוצרת, ולכן עממית, ביחס לכינוי בעל תנועה סופית; אולם אין לומר דבר זה לגבי סיומת העבר, הבא בתנועה דווקא בלשון חכמים. מכל מקום, כמו לגבי כינוי הקניין, הכתובות מוכיחות שאין ליחס את הסיומת חסרת התנועה להשפעה ארמית.³

3. תודתי לפרופ' יהושע בלאו, שממנו קיבלתי עצה בקשר לפרק הזה (אך אחריות הדברים עליי). פרופ' מיכאל סוקולוף העיר שאפשר לפרש את שתי הסיומות של עבר נוכח, ת-ת/ת-תה, כאלומורפים חופשיים, כמו בארמית המקראית. אם נקבל דעה זו, נמצאת לשון הכתובות שווה לארמית המקראית בשתיים: בזה, ובכינוי הקניין לנוכח בלי תנועה סופית.

4. צמצום השימוש בהא הידיעה

4.1 לפני שנים אחדות פורסמו שתי טביעות של חותם אחד, המיוחס למאה השביעית לפני הספירה, הנושא את הכתובת "שר הער", כלומר "שר העיר" (אביגד; ברקאי); חותמות אלו נמצאו בנסיבות לא מפורשות. לעומת זאת נמצאו בכונתילת-עג'רוד ארבע כתובות חרותות על גבי כלי חרס לאחר צריפתם, ונוסחתן "לשרער" (משל, עמ' 20 ואיור 21). על כונתילת-עג'רוד כתב משל:

[היא נמצאת] כ-50 ק"מ דרומית לקדש ברנע, בסמוך לדרך המובילה מהאזור הדרומי של רצועת החוף לעבר אילת ודרום סיני. החפירות באתר זה, השוכן בגבולה הדרומי של ממלכת יהודה, חשפו מערכת מבנים השונים במהותם מן המצודות המוכרות לנו בנגב; משך קיומם הקצר חל בין המחצית השנייה של המאה ה' למחצית הראשונה של המאה ה' לפסה"ג (שם, עמ' 3).

על הכתובת עצמה, לשרער, הוא כותב:

לגבי התיבה 'לשרער', אי אפשר שלא להיזכר בטביעות חותם שפורסמו לאחרונה, הנושאות את המלה "שר הער" [כצ"ל - ג"צ], שהוצע לייחסה לשר העיר ירושלים. אפשר שגם אצלנו יש לקרוא שר-עיר, בהעדר הא-הידיעה, ואז הכוונה לאיש שהיה ממונה על המקום.

הביטוי שר העיר בא במקרא חמש פעמים כתמורה לשם עצם פרטי, כגון "וישמע זבל שר העיר" (שופטים ט, ל), ופעם בריבוי, "ויאסף את שרי העיר" (דברי הימים ב כט, כ); לעולם בהא הידיעה. לדעת שמואל ייבין (טור 552) שר העיר היה "כנראה ממונה מטעם המלוכה על ענייני הנהלת העיר. [...] זו היתה אחת המשרות אשר נתכנו במתכונת האמרכלה הכנענית הקדם-ישראלית, שכן נושא משרה כזאת נזכר בשכם בתקופת השופטים". מכל מקום, ברור שהצורה המיוחדת שבתנ"ך ובהותם היא הסדירה לפי התחביר המקראי, כי הכוונה לעיר מסוימת וידועה לדוברים, תהיה זו ירושלים או עיר אחרת. מניין אפוא חוסר היידוע שבכתובות הקנקנים?

בהקשר זה עולה על הדעת הביטוי חבר עיר, הנמצא ארבע פעמים במשנה (ברכות ד, ז 4x), פעמיים בתוספתא (פאה ד, טז; שביעית ז, ט), ואף בתלמוד, ולעולם בלתי מיוחד, אף על פי שהדקדוק המקראי מחייב יידוע. ואמנם המפרשים "מגניבים" בתוכו יידוע: הרב מברטינורא מבאר אותו (במשנה על אתר) "חבורת העיר"; הערוך (ערך חבר) - "גדול העיר"; ושאל ליברמן המציע את הפירושים "חכם העיר" (ליברמן, תוספתא, זרעים, עמ' 59 - בפירוש הקצר במקום) ו"ועד העיר" (תוספתא כפשוטה, א, עמ' 190).

אמרנו, שהדקדוק המקראי מחייב כאן יידוע; אך לא כן דקדוק לשון חכמים, המצמצם בהא הידיעה, בפרט בביטויים מורכבים. כבר כתב חנוך ילון (עמ' 59): "שם עצם שבא אחריו לווי, לכל צורותיו, אינו מחייב סימן יידוע"; וסומך בכלל לוואי. וייתכן שהשלת היידוע מצויה בייחוד בצירופים הכבולים. הפרשה ארוכה, ואין כאן מקומה. די אם נזכור שהשם מעשר בא בדרך כלל מיודע ("המעשר"), ואילו הצירופים תרומת מעשר, מעשר ראשון, מעשר שני, מעשר עני באים לא מיודעים.

ההבדל בין לשון מקרא ללשון חכמים בעניין יידוע הצירופים מודגם יפה בתואר הכהן הגדול, הבא במקרא לעולם מיודע, הן כשהוא בודד הן כשהוא תמורה לשם עצם פרטי, לעומת התואר כהן גדול, הבא בלשון חכמים לעולם בלתי מיודע. במקרא: "עד מות הכהן הגדול" (במדבר לה, כה); "חלקיהו הכהן הגדול" (מלכים ב כב, ד) – ובמשנה: "שבעת ימים קודם ליום הכיפורים מפרישין כהן גדול מביתו ללשכת הפרהדרין" (יומא א, א); "יוחנן כהן גדול" (מעשר שני ה, טו). בזה מבואר, מדוע משני הביטויים המקבילים, שר העיר שבמקרא וחבר עיר שבלשון המשנה, הראשון נושא יידוע אך לא השני. ולענייננו: הנוסח "לשר הער" שבחותם הולך אחר לשון המקרא, והנוסח "שר ער" שעל הקנקנים הולך אחר לשון המשנה.

על זה יש להוסיף שגם במקרא עצמו, על אף כלליו הברורים בדבר היידוע, יש חריגות. שר הטבחים בא שש פעמים בספר בראשית, ולעולם ביידוע, ואילו רב טבחים בא 24 פעמים בספר מלכים ובספר ירמיהו, לעולם בלי יידוע. שר הצבא בא במקרא 29 פעמים (אבן-שושן, ערך שר). תמיד מיודע (דרך אגב, כן גם בלכיש 3, 14 שר הצבא), מלבד ארבעה פסוקים אלו: (1) "ואנבר בן נר שר צבא אשר לשאול לקח את איש בשת בן שאול ויעברוהו מחנים" (שמואל ב ב, ח); (2) "כה יעשה לי א-להים וכה יוסיף אם לא שר צבא תהיה לפני כל הימים תחת יואב" (שם יט, יד); (3) "וישמע העם החנים לאמר קשר זמרי וגם הכה את המלך וימלכו כל ישראל את עמרי שר צבא על ישראל ביום ההוא במחנה" (מלכים א טז, טז); (4) "ואחרי אחיתפל יהוידע בן בניהו ואביתר ושר צבא למלך יואב" (דברי הימים א כז, לד).

בכל המקראות האלו שר צבא הוא המפקד העליון מטעם המלך, היחיד בדרגתו, ומן הדין אפוא שיבוא מיודע. הסטייה בולטת כפליים בפסוקים 1, 3, שבהם שר צבא הוא תמורה לשם עצם פרטי, וגם בשל כך עליו להיות מיודע. ואפילו נאמר שבפסוקים 1, 4 הביטוי שר צבא מורגש כנסמך בבואו לפני המלכות אשר, ל – (השווה בראשית לט, כ), עדיין נשארו האחרים לעדות.

ועוד דוגמה של חריג. הביטוי בית המלך בא במקרא למעלה משישים פעם – לעולם מיודע כדן, חוץ מפעם אחת, כהיקרות שנייה בפסוק: "וייה כראות זמרי כי נלכדה העיר ויבא אל ארמון בית המלך וישרף עליו את בית מלך באש וימת" (מלכים א טז, יח). עוד שלוש פעמים בא הכתיב בית מלך והקרי בית המלך, ואלו הן: "ויקח

אסא את כל הכסף והזהב הנותרים באוצרות בית ה' ואת אוצרות בית מלך (ק' המלך)" (שם טו, יח); "וזאת עתליהו המיתו בחרב בית מלך (ק' המלך)" (מלכים ב יא, כ); "ויקשר עליו פקח בן רמליהו שלישו ויכהו בשמרון בארמון בית מלך (ק' המלך)" (שם טו, כה).⁴

אנו יודעים שבקטעים השיריים העתיקים של המקרא השימוש בהא הידיעה מצומצם הוא, וכן הוא מצומצם בכתובות הפניקיות העתיקות. אולי השימוש הנורמטיבי השכיח במקרא לא היה מקובל על כל הסופרים. כבר ציינו במבוא, שהמבנה דבר זה מצוי בפניקית ורגיל בלשון חכמים. הוספנו למעלה, שאף בהקשרים אחרים נמנעה לשון חכמים מן היידוע גם כאשר לשון המקרא הייתה משתמשת בו. שמא בעניין היידוע הייתה ליד מסורת לשון המקרא מסורת אחרת, תת-קרקעית כביכול, העוברת מן הפניקית אל לשון המשנה?

הפניקית חסכנית ביידוע בהשוואה למקרא. בין המקרים המשילים את היידוע מונה פרידריך (פרידריך-רוליג, סעיף 297, 2) את ה"תארים" (Titulaturen), כגון אדן מלכם (= der Herr der Könige), רב כהנם (= der Hohepriester). יפה משתלב עם אלה שר ער שלנו!

עוד יש להעיר, שלשון הכתובות של כוגתילת-עג'רוד דורשת לימוד. יש בה שמות אנשים שהרכיב התאופורי שבסופם הוא –יו, כמו בחרסי שומרון, כלומר בצפון ארץ-ישראל, ולא –יהו, כמו בלכיש ובערד, בדרום: אמריו, עבדיו, שמעיו, חליו. רכיב זה, והשם המפורש המופיע יותר מפעם אחת, מוכיחים שאת הכתובות (או לכל הפחות מקצתן) כתבו בני ישראל ולא בני עם אחר. מצד שני, משל (עמ' 4, 35) סבור שגם פניקים עברו כאן, ואמנם גם השם בעל מופיע פה.

4.2 בעיית חוסר יידוע מתעוררת גם במשפטים אלה שבתעודות לכיש:

מי עבדך כלב כי זכר אדני את [ע]בדה (לכיש 2, 3–5).

מי עבדך כלב כי [של]חת אל עבד[ך] את ה[ספ]רם (לכיש 5, 3–5).

מי עבדך כלב כי שלח אדני א[נת ספ]ר המלך (לכיש 6, 2–4).

[מי ע]בדך כלב כי [...] (לכיש 21, 2–3).

4. גם בסעיף 2, על אודות הצורה הית, נתקלנו במקרה שבו לשון הכתובות שווה לכתוב שבאחד הפסוקים שבמקרא, בניגוד לקרי. אפשר לראות גם את הצורות דברך ושמרת (סעיף 3) כעין קרי וכתוב: הכתיב &amart, devarak, והקרי &amarta, devarka. גם כאן הכתובות מתאימות לכתוב (במקרה הראשון כולן, במקרה השני חלקן). ועוד יש מקרים אחרים של תופעה זו.

"השוואה משפלת זו", כותב טור-סיני (עמ' 31), "ידועה לנו היטב מתוך מכתבי אל עמארנה הבבליים ומתוך המקרא עצמו". הוא משווה לביטויים שבלכיש את שמואל א כד, יד; שמואל ב ט, ח; טז, ט; מלכים ב ת, יג – ומוסיף עליהם, אגב תיקון קל בנוסח, גם את שמואל ב ז, כא ואת דברי הימים א יז, יט. מעניין במיוחד לענייננו הכתוב "כי מה עבדך הכלב כי יעשה הדבר הגדול הזה" (מלכים ב ת, יג), השווה במבנהו התחבירי לביטויים שבחרסי לכיש. אלא שבמקרא מצאנו "עבדך הכלב" – כלב מיודע קדין של תמורה לשם עצם מיודע – ואילו בלכיש ארבע פעמים "עבדך כלב" בלא יידוע. טור-סיני (עמ' 33) שם לב לחריגה זו, ופטר אותה בזה שביאר את הביטוי שבלכיש כאילו הכותב אומר: "מי עבדך? בתמיהה, ועונה במשפט מוסגר: (הרי איננו אלא) כלב". הפירוש הוא קשה, גם אם לא הוצע לנו טוב ממנו.

ואולי היה אפשר להשוות לביטוי הנידון את הביטויים מן הסוג הדבר גדול (מתואר מיודע ומתאר בלתי מיודע) שבלשון חכמים, אף על פי שנדירים הם ונראה שאף כותביהם הרגישו אותם כתת-תקניים: "הכהנים גדולים" (יומא ו, ג); "שהכלב רע בתוכו" (נדרים ט, ג); "את השפחה משוחררת" (עדויות ה, ו); "נפלו לאוויר התגור טהור – טימוהו" (כלים ט, ו). אחדים מן הצירופים (כגון שלושת הראשונים מן המובאים למעלה) צירופים כבולים מובהקים הם: אולי צירוף כזה הורגש כמלה אחת, ומשום כך הודע בראשיתו בלבד.

מקרים אחדים של חוסר ידוע המתאר באים כאשר המתואר מיודע על ידי כינוי חבור, ומשום כך יידועו כאילו מורגש פחות: "את בניו קטנים" (תרומות ז, ג); "זאת עבדיו בין גדלים בין קטנים" (שם); "עירוני ראשון" (עירובין ג, ו – תוקן: הראשון); "לידו אחת" (ידיים ב, א). אם כך אם כך, אולי גם "עבדך כלב" נהג בדרך זו? האם מותר לומר שהסופר של כתב-היד של המשנה (כ"י קאופמן) חיסר לעתים את היידוע ויצר צירוף תת-תקני, וכך עשה הסופר של לכיש?

5. המבנה "איננו יכולים"

בחרס 40 של ערד (שורות 13–14) אנו קוראים: "ידע מלך יהודה כי איננו יכלם לשלח את ה[...]" . אהרוני (עמ' 76) כותב על זה: "הקריאה של שורה זו ודאית. בלשון המקרא היינו מצפים לנוסח 'ולא נוכל לשלוח', אך הקריאה כאמור איננה מוטלת בספק. מכאן עדות שצורת-לשון זו נהגה כבר בפרק-זמן מאוחר של ימי בית ראשון". ואמנם, פסוקים כגון "לא תוכל עשהו לבדך" (שמות יח, יח), "לא יוכל הנער לעוב את אביו" (בראשית מד, כב), "ואנחנו לא נוכל לבנות בחומה" (נחמיה ד, ד) שכחים בתנ"ך. בלשון התנאים אין לכך אלא דוגמה אחת, וגם היא בהשפעה מקראית ישירה:

"ומה תלמוד לומר לא יוכל [בעלה הראשון אשר שלחה לשוב לקחתה] (דברים כד, ד) – לא יוכל לשוב לקחת את אשר שילח" (ספרי דברים, פסקה רע, מהד' הורוביץ-פינקלשטיין עמ' 291). לעומת זאת אנו מוצאים שם למכביר משפטים כאלה: "אינו יכול לטעון טענת בתולים" (כתובות א, ה); "שאם לא הפר וחשיכה אינו יכול להפר" (גדרים י, ח); "מפני שאינן יכולין לחזור ולהורות" (שבועות ד, ד); "אם לשני כהנים נתנו אינן יכולין להוציא מידן" (ביכורים ח, ה); "זוה וזה אין יכולין למכור" (יבמות ט, א); "אם רצו יורשין לכופו אין יכולין" (תוספתא גיטין א, ט); "מפני שאינן יכולים לחזור ולהודות" (ספרא, חובה, ח, ב – מהד' וייס כב ע"ד, ושם הגרסה "מפני שהן יכולין").

זהו כנראה ביטוי של שפת הדיבור המשמש בלשון המשנה, שכבר היה מקובל זמן רב לפני כן, כדברי אהרונים, והסופר של החרס הזה השתמש בו, בהרגו מן הסגנון הספרותי של ימיו.

6. המבנה "קוצר היה"

בחרס מיבנה-ים (דונר-רוליג, מס' 200) אנו קוראים (שורות 2–3): "עבדך, קצר היה עבדך בחצר אסם". הזמנים המורכבים על ידי הבינוני והפועל היה מציינים פעולה רגילה, או מתמשכת, או כדומה, והם שכיחים במיוחד בלשון חכמים. זמנים מורכבים כאלה נמצאים גם במקרא, כדברי גזניוס (§116r); וראה גם ז'ואן §121e-f):

To give express emphasis to an action continuing in the *past*, the perfect היה in the corresponding person is sometimes added to the participle, and similarly the imperfect יהיה [...] is used to emphasize an action continuing in the *future*.

אולם אין הזמנים המורכבים האמצעי העיקרי של לשון המקרא להבעת פעולה מתמשכת או נשנית, כי לכך נועד העתיד (גזניוס §107; ז'ואן §111e); המערכת היא + בינוני התפתחה התפתחות מלאה רק בלשון חכמים. שרביט (עמ' 117–118) מתאר מערכת זו, ומעיר:

אמנם "זמן" מורכב זה נמצא מעט כבר במקרא (במיוחד בזמן עבר) [...]. אולם התעצמותו הרבה בלשון חז"ל ושימושו בכל הזמנים מצדיקים את ההתייחסות אליו כאל תופעה חדשה.

לאור דברים אלו לא נוכל לומר, שהמשפט "קוצר היה עבדך בחצר אסם" – ויקצר עבדך ויכל" הוא חריגה מלשון המקרא, כי נמצאים במקרא משפטים כיוצא בו, כגון

"רעה היה עבדך לאביו בצאן – ובא הארי והדב" (שמואל א יז, לד);⁵ זהו שימוש במבנה הרווח בלשון חכמים והנדיר במקרא. אולם יש מי שאינו רואה במשפט הנדון משפט ייחוד, ומפסק "עבדך קצר. היה עבדך בחצר אסם", כמו למר, המתרגם (עמ' 260): Ton serviteur est un moissonnaire. Ton serviteur était à Hazor Asam (ובדומה פארדי, עמ' 20). מי שקורא כך אינו נזקק כלל לדברינו.

7. "שלח ל-"

בערך 17, 5 כתוב "שלח ל..." ואחרי האות למד באות אותיות לא ברורות. אהרונ בפרסום הראשון השלים "שלח לי" (וכך אצל ג'יבסון); ואילו בספרו על כתובות ערד השלים "שלח לזוף", וביאר (עמ' 36): "תיבה זו [לי – ג"צ] קצרה מדי... והשרידיים הדהויים הולמים יפה את האותיות זי"ן ופ"ה". למר (עמ' 176) משלים "שלח להם", וסובר שאפשר להכיר את השרידיים של האות הא ואחריה מם.

בדומה לזה, בערך 16, 4–5 נמצא: "ושלחתי את ה[כ]סף 8 (שקלים) לבני גאליהו". ג'יבסון (עמ' 50): מעיר The preposition ל after a verb of sending would be a solecism in a literary text. ואמנם, הפועל שלח בהוראה זו מצריך את המלית אל לפני שם האיש המקבל או כינויו: "ואשלחך אליהם" (בראשית לו, יג); "שלח אלי את אוריה החתי" (שמואל ב יא, ו). במילון של BDB נאמר, שאחרי הפועל שלח בהוראת send באה המלית אל לפני שם המקבל, ורק לעתים נדירות (rarely) באה אות השימוש ל-: "מנחה היא שלוחה לאדני לעשו" (בראשית לו, יט); "הנה שלחתי לך שחד כסף וזהב" (מלכים א טו, יט). גם לפני שם המקום תבוא המלית אל: "וישלח את שרי החילים אשר לו אל ערי ישראל" (דברי הימים ב טז, ד); אך שם המקום יכול לבוא גם בלא מלית, ובהא המגמה (עיין שם). גם המילון של קהלר-באומגרטנר (עיין שם) מציין, שאחרי שלח תבוא כבחירה ראשונה המלית אל. בלשון חכמים המלית אל נדירה ביותר, והמושא המוצרך של הפועל שלח יבוא בדרך כלל ב-ל היחס או במלית אצל. למשל: "השולח גט לאשתו" (גיטין ד, א); "השולח סיבלונות לבית חמיו" (בבא בתרא ט, ה); "המשלח פירות לחבירו" (תוספתא דמאי ד, ל); "השולח את בנו אצל החנווני" (בבא בתרא ה, ט).

לסיכום, אין לומר שביטוי כגון שלח לי, שלח להם בלתי מצוי כלל בלשון המקרא, אולם לפי הרוב המכריע של ההיקרויות היינו מצפים כאן ל-"שלח אלי", "שלח

5. אמנם יש לשים לב שמתרגם הנביאים תרגם כאן את המלה "רועה" כשם עצם: "רעיא הוה עבדך לאבוהי בענא" – השווה לעומת זאת "ומשה הוה רעי ית ענא דיתרו" (שמות ג, א).

אליהם", "שלח אל זף", "שלח זיפה", או כדומה. ואמנם, המלית אל משמשת כחוק בערד 6, 2 "שלח מאתך אל יחזיהו", בלכיש 3, 21 "שלחה עבדך אל אדני", ובלכיש 5, 4-5 "כי [של]חת אל עבדך] את ה[ספ]רם".

הדרך שבחר בה בעניין זה הסופר של תעודות 16 ו-17 של ערד היא דרכה של לשון חכמים.

8. "אדם" ככינוי הסיתום

המלים איש ואדם נמצאות הן במקרא הן בחיבורי חכמינו במגוון משמעויות, מן המשמעות החריפה "גבר" (vir) עד החיזורת "יצור אנושי" (homo) ועד כינוי הסיתום "מישהו" (aliquis, quisquis, qui). אמנם החלוקה בשתי שכבות הלשון אינה שווה. ראשית כול, שכיחותן שונה לחלוטין: במקרא בא אדם 525 פעמים (20% בקירוב) ואיש 2179 פעמים (80%), ואילו בחיבורי התנאים בא אדם 2131 פעמים (57%) ואיש 1614 פעמים (43%).⁶ אך חשוב הוא ההבדל בתפקידי המלים האלה: במקרא אדם מציין לעולם man, mankind, ורק לעתים רחוקות הוא כינוי סיתום (BDB), תפקיד שמשמש בו בעיקר איש; ואילו בלשון חכמים בא ככינוי סיתום רק אדם. על ההוראה החלשה של איש במקרא כותב ז'ואן (סעיף 147b):

איש *homme, un homme s'emploie au sens affaibli de "quelqu'un" Ct 8⁷; on; avec négation, le sens devient personne Ex 34³.*

בהערה הוא מוסיף:

Pour *quelqu'un* on a parfois aussi *homme* Lev 1²; *âme*, *נפש*, *personne* Lev 4².

וכך גם גזניוס (סעיפים 139b, 139d):

– *man, woman, are used to express* –

(a) *The idea of each, every [...]*

(b) *Any one, some one, e.g. Gn 13¹⁶, Ct 8⁷, with a negative no one [...]*

Instead of *איש* we sometimes find in a similar sens *אדם* *man, homo*, e.g. Lv 1² [...], *נפש* (soul) person, Lv 2¹, 5¹, & c [...].

6. הנחונים באשר למקרא לפי הקונקורדנציה החדשה של אבן-שושן, ובאשר ללשון חכמים לפי הקונקורדנציה של המילון ההיסטורי. בשני המקרים לא נכלל אדם כשם היצור האנושי הראשון.

המילון של קהלר – באומגרטנר נותן בין המשמעויות של המלה איש גם jemand, jeder, man, ובצירוף מלית שלילה niemand; ואילו לגבי אדם ככינוי נותן רק את המשמעות האחרונה השלילית.

הכלל המקראי היה כה גלוי לחכמינו, שכאשר מצאו בתורה אדם ולא איש ככינוי הסיתום, ראו צורך לתלות בזה כוונה מיוחדת, וכן דרשו את הפסוק "אדם כי יקריב מכם קרבן לה'" (ויקרא א, ב): "אמר לו הקודש: אדם, יהא קורבןך דומה לקורבנו של אדם הראשון, מה אדם [הראשון] היה הכל בידו ולא היה מקריב לא מן הגזלות ולא מן החמסים, אף אתה] הרי הכל בידך לא תהא מביא קרבן לפני לא מן הגזלות ולא מן החמסים" (ויקרא רבה ב, ז, נוסח מן הגניזה, מרגליות עמ' 16–17; ועיין רש"י שם).

לעומת זאת בלשון חכמים משמש בתפקיד של כינוי סיתום אדם (על יד כל, אחד – סגל, עמ' 64). זאת אומרת, החרג של לשון המקרא הוא הכלל של לשון חכמים. אם רק נעיין במסכתות הראשונות של המשנה, נמצא שימוש מובהק של אדם בהוראה סתמית:

"הקורא מכן ואילך לא הפסיד כאדם שהוא קורא בתורה" (ברכות א, ב) = כמי שקורא בתורה.

"רבן גמליא' אומ' בכל יום אדם מתפלל שמונה עשרה" (שם ד, ג) = מתפללים שמונה עשרה.

"לא יקל אדם את ראשו כנגד שער המזרח" (שם ט, ה) = אין להקל.
"אלו דברים שאדם אוכל מפירותיהן בעולם הזה והקדן מתקיימת לו בעולם הבא" (פאה א, א).

"לא יסכור אדם את הפועל על מנת שילקט בנו אחריו" (שם ה, ו).

לשון הכתובות קרובה בעניין זה למשנאית יותר מאשר למקראית. בכתובת הקבורה של "אשר על הבית" בכפר שילוח (דונר – רוליג 191) אנו קוראים: "ארור האדם אשר יפתח את זאת". משפט זה מובנו "ארור מי שיפתח", והוא מזכיר לנו בדרך ניגוד משפטים מקראיים כגון "ארור האיש אשר יעשה פסל ומסכה..." (דברים כז, טו), "ואיש אשר ינאף את אשת איש... מות יומת" (ויקרא כ, י), ועוד. בחרס 3 מלכיש (שורות 4–5) נמצא: "ועת, הפקה אדם [כלומר, מישוה] און עבדך". בחרס 4 (שורות 5–6) כתוב, בדרך שלילה, "אין שם אדם" – לעומת "אין איש עמנו" (בראשית לא, ג), "ואיש אין בארץ לבוא עלינו" (שם יט, לא), "ואיש אין אתך" (שמואל א כא, ב).

אשר לכתוב בלכיש 3, (16–18) "זאת הודויהו בן אחיהו ואנשו שלח לקחת מזה", ובערך 24, (19) "האנשים את אלישע" (24, 19), "את כל אשר רצה האיש" (40, 7) – איש בא כאן בהוראה חריפה.

אמנם אין לומר שאיש אינו משמש גם בחומר האפגראפי בשימוש המקראי של כינוי סתמי. בלכיש (3, 9-10) נמצא "אם נסה איש לקרא לי ספר לנצח", ובערד (40, 8) "ואיש [לא נתן ל]הם"; עוד נמצא בכתובת נקבת השלוח (דונר-רוליג 189) שלוש פעמים הצירוף איש... רעו: "אש אל רעו", "אש ק[ר]א אל רעו", "אש לקרת רעו". אלא שבמבט כולל, כפי שאמרנו, קרובות בעניין זה הכתובות ללשון המשנאית. על זאת יש להוסיף, שגם הפניקית דומה כאן ללשון המשנה. לפי פרידריך (פרידריך-רוליג, סעיף 2, 295) בא אדם בפוניית במשמעות של כינוי סתמי jemand, man: "כל זבח אש אדם לזבח במנת[ת]"; ואילו אש (= איש - שם 3, 295) בא רק לשלילה: "בל אש" = keiner, niemand. האריס (עמ' 55) רואה באדם כינוי סתמי בפניקית העתיקה, "מי את כל אדם אש תפק אית ארן ז" (דונר-רוליג 13, 3), ואינו מזכיר איש בתפקיד זה כלל.

9. "עוד" כשם עצם

קשה לקבוע, לאיזה חלק מחלקי הדיבר שייכת המלה עוד. אבן-שושן מגדיר אותה כתואר הפועל או מלת יחס. לפי המילון של קהלר-באומגרטנר עוד הוא שם עצם, אבל בפסוקים המובאים שם הוא מתורגם solange ("עד ש-", מלת יחס), noch ("עדיין", תואר הפועל) או כדומה. המילון של BDB רואה בו שם עצם המשמש על הרוב כתואר הפועל. במילון התנ"ך של יהושע שטיינברג ("משפט האורים") הוא ממוין כשם עצם, "משך זמן קיומו של דבר", וכתואר הפועל. בן-יהודה מייחס לעוד ארבע הוראות, שלוש (הוראות א, ג, ד) בלשון המקרא ואחת (הוראה ב) בלשון חכמים. הוא מפרש את ההוראות המקראיות כך:

א) לפני שם כעין נסמך במשמעות יתר, נוסף על הקודם; noch, ferner; encore; still, yet, more [...]; ג) במשמעות המשך הזמן והפעולה, עד הנה, עדיין, [...]; während, noch; encore, pendant; still, yet [...]; ד) עם אות היחס ב-, בעוד, בעודי, בעודני, בעודנו, - לסמן זמן נוסף, במשך, אחרי הזמן.

בהערה של טור-סיני בראש הערך נאמר: "מעיקרו שם במשמעות חזרה, המשך, והוספה. משותף לכל הלשונות האחיות במשמעויות מתחלפות". כמו במקרים אחרים (השווה לפני, מפני, אחר, וכו'), לפנינו שם עצם בתהליך של הפיכתו למלית, וברור שאינו משמש במקרא בתור שם עצם רגיל כשמות העצם האמתיים. אולם עוד משמש כשם עצם "כמעט" אמתי בלשון חכמים: בלשון זו עוד יכול להיות נושא של משפט, ואף נגזרה ממנו צורת זוגי. והנה דוגמות:

ר' אליעזר א' תרומה עולה במאה ואחד ר' יהודה [אומ'] במאה ועוד. ועוד [זה] אין לו שיעור. ר' יוסי בן משולם א' ועוד קב למאה סאה שתות למדמע (תרומות ד, ז).

ועשרת קבים ירושלמיים שהן ששה עשרונות ועדוויים (מנחות ז, ב – אלבק מפרש: שישה עשרונות ושני 'ועודין', היינו שני שלישי עשרון). כשרין לחלה ולתרומה וליטול מהן לידיים ופסולין להקוות עליהן עד שיצא הימנו מלואו ועוד. כמה ועוד. מלואו ועוד. מקוה שהוא מחזיק (ארבעים) עשרים סאה ובתוכו תשע-עשרה סאה ירדו לתוכו שלשת לגין מים סמאין. ירדו גשמים ונתמלא. לעולם בפסולו עד שיצא הימנו כמלואו ועוד. >ועוד – דפוס ראשון< דבר מועט למעט שלשת לגין (תוספתא, מקוואות, א, י, יא).

כך מגדיר בן-יהודה את המשמעות המשנאית הזאת של עוד כשם עצם: "ב) ש"ן תוספת מועט לשיעור".

והנה מצאנו עוד כשם עצם במשמעות דומה לזו, כלומר "יתר", "שארית" בתעודות ערד:

ומעוד הקמה הראשון תרכב חמר 1 קמח (ערד 1, 5-7).
ואם עוד חמץ ונתת להם (ערד 2, 7-8).
שלח מאתך מעוד הקמה ה[ר]א[ש]ן (ערד 5, 2-5).
ואם עוד [...] (ערד 21, 8).

מותרים אנו להסיק, ששם העצם העתיק עוד, אשר שימש במקרא כתואר הפועל וכמלית, חזר להיות שם עצם בשימוש עממי בכתובות ערד ובלשון חכמים.

סיכום

החומר האפיגרפי שבידינו אינו מרובה, וההקבלות שניסינו להקים בין הלשון העתיקה ללשון המאוחרת משכנעות זו יותר וזו פחות. קשה אפוא להסיק מסקנה כוללת. מכל מקום נצביע, בדרך ניסיונית, על שלושה קווים.

(1) יש בכתובות צורות עממיות העתידות להתפשט בלשון חכמים: החילוץ פ/ב (סעיף 1), הכינוי החבור לנוכח בלא תנועה סופית (סעיף 3.1), מתואר מיודע ומתאר לא מיודע (סעיף 4.2), המבנה איננו יכולים (סעיף 5), המבנה קוצר היה (סעיף 6), המבנה שלח ל – (סעיף 7), השימוש בעוד כשם עצם (סעיף 9).

(2) יש בכתובות צורות קדומות החוזרות ומתגלות בלשון חכמים, כגון הית (סעיף 2), ובמיוחד קווים הנמצאים גם בפניקית: חוסר יידוע בלזוואי של שם עצם גם כשהוא דורש יידוע לפי כללי המקרא (סעיף 4.1), השימוש באדם ככינוי של סיתום (סעיף 8).

(3) הכתובות מעידות על קיום שתי צורות שונות של סיומת הנוכח של העבר, השייכות אולי לשני ניבים, שכל אחת מהן עתידה להתקבל בסוגים שונים של טקסטים מאוחרים (סעיף 3.2).
ועוד יש מקום לחקור.

קיצורים

- אביגד = נ' אביגד, "שר-העיר", קדמוניות י (תשל"ז-תשל"ח), עמ' 68-69.
אבן-שושן = א' אבן-שושן, קונקורדנציה חדשה לתנ"ך, ירושלים 1981.
אהרוני = " אהרוני, כתובות ערד, ירושלים תשל"ו.
- F. I. Andersen & A. D. Forbes, *Spelling in the Hebrew Bible*, Rome 1986
- אפשטיין = ינ"ה אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה², ירושלים-תל-אביב תשכ"ד.
אשל = ב"צ אשל, "מוסק, נוסך = 'יוצק' (מתכת)", לשוננו לג (תשכ"ט), עמ' 72-73.
באואר-ליאנדר = H. Bauer & P. Leander, *Historische Grammatik der Hebräischen Sprache des A. T.*, Halle 1922
- באר = J. Barr, *The Variable Spellings of the Hebrew Bible*, Oxford 1989
בלאו, צורות נסתרות = "בלאו, האם צורות נסתרות מעין הית שבלשון חכמים צורות קדומות הן?", לשוננו מז (תשמ"ג), עמ' 158-159.
- בלאו, תיקון יתר = Y. Blau, *On Pseudo-Corrections in Some Semitic Languages*, Jerusalem 1970
- בנדויד = א' בנדויד, לשון מקרא ולשון חכמים, תל-אביב תשכ"ז-תשל"א.
בן-חיים, הכינויים החבורים = ז' בן-חיים, "צורת הכינויים החבורים -ך, -ת, -ה במסורתיה של הלשון העברית", ספר שמחה אסף, ירושלים תשי"ג, עמ' 66-99 (= קובץ מאמרים בלשון חז"ל, א, עמ' 59-92; מספרי העמודים בציטוטים ממאמר זה על פי ספר אסף).
- בן-חיים, מסורת השומרונים = ז' בן-חיים, "מסורת השומרונים וזיקתה למסורת הלשון של מגילות ים המלח וללשון חז"ל", לשוננו כב (תשי"ח), עמ' 223-245.
בן-יהודה = א' בן-יהודה, מילון העברית הישנה והחדשה, ירושלים-תל-אביב 1958-1908.
- בר-אשר, הקשר והפסק = מ' בר-אשר, "צורות הקשר וצורות הפסק בלשון המשנה (על פי מסורת כתב-יד פארמה ב)", מחקרים בלשון ד, ירושלים תש"ן, עמ' 51-100.

- G. Bergsträsser, *Hebräische Grammatik*, Leipzig 1918–1929 = ברגשטרסר
(Hildesheim 1962)
ברקאי = ג' ברקאי, "בולה שנייה של שר-העיר", קדמוניות י (תשל"ז-תשל"ח), עמ'
71–69.
- Gesenius' Hebrew Grammar*, ed. by A. E. Cowley, Oxford 1910 = גזניוס
J. C. L. Gibson, *Textbook of Syrian Semitic Inscriptions*, Oxford = ג'בסון
1971–1982
- H. L. Ginsberg, "Lachish Notes", *BASOR* 71 (1938), pp. 24–27 = גינזברג
R. Degen, *Altaramäische Grammatik*, Wiesbaden 1969 = דגן
H. Donner & W. Roellig, *Kanaanäische und aramäische* = דונר-רוליג
Inschriften, Wiesbaden 1962–1964
- Z. S. Harris, *A Grammar of the Phoenician Language*, New Haven 1936 = האריס
המילון ההיסטורי = המילון ההיסטורי ללשון העברית, חומרים למילון, סדרה א,
ירושלים תשמ"ח.
- הנמן = ג' הנמן, תורת הצורות של לשון המשנה על פי מסורת כתב-יד פרמה
(דה-רוסי 138), תל-אביב תש"ם.
- P. Joüon, *Grammaire de l'hébreu biblique*, Rome 1947 = ז'ואון
טור-סיני = נ"ה טור-סיני, תעודות לכיש, הוצאה מחודשת, ירושלים תשמ"ח.
יבין ש' = ש' יבין, "פקידות", אנציקלופדיה מקראית, ו, טורים 575–540.
ייבין י' = י' ייבין, "קרי וכתב", אנציקלופדיה מקראית, ז, טורים 265–262.
ילון = ח' ילון, מבוא לניקוד המשנה, ירושלים תשכ"ד.
ליברמן, תוספתא = ש' ליברמן (עורך), תוספתא, ניו-יורק תשט"ו-תשמ"ח.
ליברמן, תוספתא כפשוטה = ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, ניו-יורק תשט"ו-
תשמ"ח.
- ליונשטם = ש"א ליונשטם, "שופט ושבת", לשוננו לב (תשכ"ח), עמ' 274–272.
- A. Lemaire, *Inscriptions Hébraïques*, Tome I, *Les ostraca*, Paris 1977 = למר
1977
מרגליות = מ' מרגליות, מבוא נספחים ומפתחות למדרש ויקרא רבה, ירושלים תש"ך.
משל = ז' משל, כונתילת עג'רוד, מוזיאון ישראל, קטלוג מס. 175, ירושלים תשל"ח.
(העמודים אינם ממוספרים; מניתי אותם החל בשער העברי.)
- J. Naveh, "Old Hebrew Inscriptions in a Burial Cave", *IEJ* 13 = נוה
(1963), pp. 74–92
סגל = מ"צ סגל, דקדוק לשון המשנה, תל-אביב תרצ"ו.

- F. Scagliarini, "Precisazioni sull'uso delle *matres lectionis* = סקאליאריני
nelle iscrizioni ebraiche antiche", *Henoch* XII (1990), pp. 131-146
- D. Pardee, *Handbook of Ancient Hebrew Letters*, Chico California = פארדי
1982
- פלק = ז' פלק, "שופט ושבת", לשוננו ל (תשכ"ז), עמ' 247-243.
- J. Friedrich & W. Roellig, *Phoenizisch-Punische* = פרידריך-רוליג
Grammatik, Roma 1970
- Z. Zevit, *Matres Lectionis in Ancient Hebrew Epigraphs*, = צבית
Cambridge MA 1980
- P. E. Kahle, *The Cairo Geniza*², Oxford 1959 = קאהלה
- A. Cowley, *Aramaic Papyri of the Fifth Century B. C.*, Oxford = קאוילי
1923 (Osnabruck 1967)
- קוטשר, בשולי מאמרו = "קוטשר, בשולי מאמרו של פרופ' ליונשטטם", לשוננו לב
(תשכ"ח), עמ' 274.
- קוטשר, הלשון והרקע = "קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה
ממגילות ים המלח, ירושלים תשי"ט.
- קוטשר, מבעיות המילונות = "קוטשר, מבעיות המילונות של לשון חז"ל", ערכי
המילון החדש לספרות חז"ל, א, רמת-גן תשל"ב, עמ' 29-82.
- E. Y. Kutscher, "Hebrew Language - The Dead = קוטשר, מגילות ים המלח
Sea Scrolls, Mishnaic", *Encyclopaedia Judaica*, 16, col. 1583-1607
- קוטשר, מחקר השמית = "קוטשר, מחקר השמית הצפונית-מערבית בימינו",
לשוננו כט (תשכ"ה), עמ' 47-58, 115-128.
- קוטשר, מצב המחקר = "קוטשר, מצב המחקר של לשון חז"ל (בעיקר במילונות)
ותפקידיו", ערכי המילון החדש לספרות חז"ל, א, רמת-גן תשל"ב, עמ' 3-28.
- E. Y. Kutscher, *History of the Hebrew Language*, = קוטשר, תולדות הלשון
Jerusalem-Leiden 1982
- E. Qimron, *The Hebrew of the Dead Sea Scrolls*, *Harvard Semitic* = קימרון
Studies 29, Atlanta 1986
- F. M. Cross, "The Cave Inscriptions from Khirbet Beit Lei", in = קרוס
- J. A. Sanders (ed.), *Essays in Honor of Nelson Glueck - Near Eastern*
Archaeology in the Twentieth Century, New-York 1970, pp. 299-306
- F. M. Cross & D. N. Freedman, *Early Hebrew Orthography*, = קרוס-פרידמן
New Haven 1952

- רבין = ח' רבין, "הרקע ההיסטורי של העברית של קומראן", בתוך: מ' בר-אשר (עורך), קובץ מאמרים בלשון חז"ל, ב, ירושלים תשל"ב, עמ' 382-355 (= "The Historical Background of Qumran Hebrew", in: Ch. Rabin & Y. Yadin (eds.), *Aspects of the Dead Sea Scrolls*, Scripta Hierosolimitana .IV, Jerusalem 1965, pp. 144-161
- שרביט = ש' שרביט, "מערכת ה'זמנים' בלשון המשנה", בתוך: ג' צרפתי ואחרים (עורכים), מחקרים בעברית ובלשונות שמיות, רמת-גן תש"ם, עמ' 125-110.
- F. Brown, S. R. Driver, C. A. Briggs, *A Hebrew and English = BDB Lexicon of the Old Testament*, Oxford 1955
- P. Benoit et alii, *Les Grottes de Murabba'at (Discoveries in the = DJD Judaeen Desert, II)*, Oxford 1961

